

**И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ Д 07.20.624

Кол жазма укугунда:
УДК: 94:342.725 (575.2)(043.3)

ТОКТАКУН КЫЗЫ ГҮЛНУРА
КЫРГЫЗДАРДАГЫ СОТ СИСТЕМАСЫНЫН ТАРЫХЫ
(XIX к. экинчи жарымы – XX к. башы)

Адистиги: 07 00 02. – Ата мекен тарыхы

Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертациялык ишинин

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек - 2021

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин “Кыргызстан тарыхы жана археология, этнология” кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: **Алымбаев Жээнбек Байыскулович** тарых илимдеринин доктору, профессор; Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин гуманитардык факультеттин тарых бөлүмүнүн башчысы

Расмий оппоненттер: **Эсенкулов Нурмамат Жокенович** тарых илимдеринин доктору, профессор; И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Мамлекеттик тил жана коммуникациялар боюнча проректору
Бедельбаев Аскарбек Бедельбаевич тарых илимдеринин кандидаты; Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин «Кыргызстандын тарыхы» кафедрасынын доценти

Жетектөөчү мекеме: И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетиин «Философия жана социалдык илимдер» кафедрасы (Адрес: 720044, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Ч.Айтматов пр. 66)

Диссертация 2021-жылдын 23-декабрында саат 15-00дө И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жана Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин алдындагы тарых илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу боюнча уюштурулган Д. 07.20.624. диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720026, Бишкек шаары, Раззаков көчөсү, 51а.

Диссертациялык иш менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин илимий китепканасында таанышууга болот. Дареги: 720026, Бишкек шаары, Раззаков көчөсү, 51а.

Авторефераттын жана диссертациялык иштин толук тексти «arabaev.kg» сайтына жүктөлгөн.

Автореферат 2021-жылдын 23-ноябрда таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
тарых илимдеринин доктору

Карыева А.К

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Сот системасын реформалоо Кыргызстандын эгемендүүлүк доорундагы орчундуу маселелердин бири болуп келүүдө. Соңку жылдары сот бийлигин реформалоо боюнча кабыл алынган чечимдер, аткарылып жаткан иш-аракеттерге карабастан аталган тармактагы реформа иштери өзүнүн оң натыйжаларын бербей жатат. Сот бийлигине карата элдин ишенимин арттыруу, анын кадыр-баркын жогорулатуу үчүн кыргыз элинин салттуу сот бийлигиндеги өкүм сүрүп келген калыстык, акыйкаттык, адилеттүүлүк принциптерин калыбына келтирүү, өткөн тарыхыбыздан сабак алуу күнүбүздүн актуалдуу маселеринин бирине айланууда.

Бий соту, казы соту совет бийлигинин алгачкы мезгилдерине чейин өкүм сүрүп, кыргыз элинин салттуу коомдук турмушунда, ич ара мамилелерди жөнгө салууда, талаш-тартыш маселелерди акыйкат чечүүдө, адилет өкүм кабыл алууда эл ишеничине ээ болгон институт катары жашап келди. Элдик институт адамдардын укуктарын коргоодо, аны ишке ашырууда турмуштук мол тажрыйбаны топтогон орган катары өкүм сүрдү.

Ушул өңүттөн алып караганда, сот бийлигинин тарыхын изилдөө бүгүнкү күндүн коомдук талабы десек жаңылышпайбыз. Биринчиден, сот адилеттигин калыптандыруу үчүн кылымдар бою көчмөн кыргыздардын коомдук турмушунда жаралып, адат укугунун негизинде жашап келген сот тарыхын изилдөө талабы жаралса, экинчиден, адам укугуна байланышкан маселени кароодо, салттуу коомдо пайда болуп “Туура бийде тууган жок, тууганчыл бийде ыйман жок” деген ыйык элдик түшүнүктү калыбына келтирүү учурдун талабы болууда. Үчүнчүдөн, кыргыз элинин сот системасынын тарыхын изилдөө менен бий, казы, элдик сот тутумунда орун алып келген калыстык принциптерине кайрылуу, алардан сабак алуу талабы жаралууда.

Демек, кыргыз элинин XIX к. аягы – XX к. башындагы салттуу сот системасы, колониялык доордогу сот системасынын тарыхы жана анын реформаланышын изилдөө жогорудагы көрсөтүлгөн себептерден улам, учурдун актуалдуу маселелеринин бири экендиги талашсыз.

Изилдөөнүн мезгилдик алкагы. Илимий эмгектин хронологиялык чеги XIX к. аягы – XX к. башы болуп саналат, анткени аталган доордо Түркстан крайында кабыл алынган Жоболордун негизинде салттуу сот тутуму өзгөрүүгө дуушар болгон.

Диссертациянын темасынын ири илимий долбоорлор, программалар менен байланышы. Аталган эмгек изилдөөчүнүн демилгелүү иши болуп эсептелет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Кыргыз элинин сот системасынын тарыхын изилдөө. Көрсөтүлгөн максаттардан улам төмөнкүдөй милдеттер коюлат:

- Илимий маселенин тарыхнаамасына анализ жасоо аракетин жүргүзүү;
- Каралып жаткан мезгилдин сот системасын изилдөөнүн булактык базасына анализ жүргүзүү;
- Кыргыздардын салттуу сот системасынын калыптанышын, өсүп-өнүгүшүн изилдөө;
- Кыргыздардын салттуу сот системасынын өкүлдөрү болгон бий жана казылардын функциясы менен Россия империясынын курамына киргенден кийинки функциясына салыштыруу жүргүзүү;
- Кыргыздардын салттуу сот системасындагы сот өндүрүшүнө, кылмыш жана жазанын түрлөрүнө талдоо жүргүзүү;
- Элдик сот түзүлүшү жана Россия империясынын курамына киргенден кийинки реформаланышына баа берүү;
- Колониялык мезгилдеги сот процессинин өзгөчөлүктөрү, сот процессинин жүрүшү, кылмыш жана жаза укуктарына тарыхый таризде анализ жасоо;
- Сот системасындагы реформалардын жыйынтыктары, анын оң жана терс жактарын ачып көрсөтүү.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий-теориялык жана практикалык мааниси. Диссертациянын материалдарында камтылган илимий жоболор, көз караштар жана илимий изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргызстандын жана коңшулаш элдердин тарыхын окутууда колдонулушу мүмкүн.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы.

- Постсоветтик доордогу Кыргызстандын тарыхнаамасында алгачкылардан болуп кыргыздардын салттуу сот тутумунун тарыхына анализ берүү аракети көрүлдү;
- Адат, шариятка негизделген бий, казы сотторунун соттук өндүрүшүн изилдөөгө басым жасалды;
- Сот тарыхына байланышкан буга чейинки илимий айлампага кире элек архивдик булактар илимий айлампага киргизилди;
- Адатка негизделген бий сотунун соттук процесске байланышкан укукка жат жосундары аныкталды.

Коргоого алып чыгуучу жоболор:

1. Көчмөн шартка негизделген кыргыздардын коомунда узак мөөнөт аралыгында иш жүзүндө такталып, колдонулуп, тажрыйбаланып эл арасындагы үрп-адатты, салтты сактоонун жыйындысы катары адат укуктук нормасы калыптанган. Ислам динин таасирине карабай адат кыргыздардын коомдук мамилелерин жөнгө салуучу салттык норма катары сакталып кала берген.

2. Россия империясы каратып алган аймактарга жергиликтүү башкаруу системасын, элдик сот тутумун уюштуруп, салттуу үрп-адаттардын негизинде өзүн-өзү башкаруу укугу берилип, “кийлигишпөө” саясатын жүргүзүүнү көздөп, кийин күч менен киргизген.

3. Колониялык бийлик кыргыздарда бий, казы институттарын сактоо менен жергиликтүү башкаруу органдарына шайлоо системасы киргизилип, анын жыйынтыктарына көзөмөлдү күчөтүп, уруу башчыларынын таасирин алсыратып, “бөлүп жарып башкаруу” принцибинде колдонууга өтүшкөн.

4. Падышачылык кыргыздардагы салттуу сот бийлигинин институттарын сактоо менен сот өндүрүшүн, анын укуктук ченемдерин жалпы империялык бийликтин мыйзамдарына жакындатуу максатында, сот бийлигине көзөмөлдү күчөтүү, элдик сотторду кызматтан четтетүү максатында империялык бийлик Түркстан крайын башкаруунун жаңы долбоорлорду, Жоболорду иштеп чыгуунун үстүндө иш жүргүзүп келген.

5. Кыргызстандын түштүк аймагында бий, казы соттору өкүм сүрүп келген тарыхый кырдаалда адат менен шарият укугунун өз ара таасири коомдук, социалдык чөйрөдө күчөгөн.

6. Өзгөчө, Фергана өрөөнүндөгү диний кырдаалдан улам шарияттын таасиринен чочулаган бийлик, элдик сот системасын жалпы мыйзамдарга жакындатуу, акырындап көчмөндөрдүн сот бийлигин жоюу пландарын ишке ашыруу аракеттери оңунан чыккан эмес. Жыйынтыгында элдик сот совет доорунда гана жоюлган.

Диссертациялык иштин жыйынтыгынын апробацияланышы. Диссертациялык изилдөөнүн айрым жыйынтыктары, маанилүү сунуштары эл аралык жана республикалык илимий-теориялык жана илимий-практикалык конференцияларда апробацияланды. Эмгектин мазмуну боюнча жергиликтүү жана чет элдик журналдарга илимий макалалар жарыяланды.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Изилдөө процессинин натыйжасында автор тарабынан айрым архивдик материалдар илимий айлампага киргизилди, проблема боюнча кээ бир жаңыча көз караштар сунушталды.

Эмгектин түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүү бөлүмүнөн, 4 баптан, корутундудан жана адабияттардын тизмесинен турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

“Кыргыздардагы сот системасынын тарыхын изилдөөнүн тарыхнаамасы” деп аталган биринчи бапта илимий маселенин изилденүү деңгээлин илимий теманын мезгилдик алкагына жараша үч мезгилге: революцияга чейинки доордун, советтик доордун, постсоветтик доордун тарыхнаамасына бөлүп кароо менен аталган мезгилде жарык көргөн илимий эмгектерге анализ жүргүзүү аракети жасалат.

Совет дооруна чейинки мезгилдин тарыхнаамасы. Революцияга чейинки доордо жалпы эле Түркстан крайындагы көчмөн жана отурукташкан калктын салттуу сот системасы жана Түркстандын Россия империясына каратылгандан кийинки сот реформасы боюнча жазылган эмгектер арбын. Сот системасынын тарыхы боюнча жазылган эмгектердин авторлору аскер-чиновниктер, Түркстанды ревизиялоо боюнча комиссиянын мүчөлөрү, Түркстанды башкаруу боюнча Жоболордун авторлору жана башка областык, уездик башкаруу тармагында эмгектенишкен. Алсак, К.К. Пален сенатор жогорку бийликтин өкүлү болсо, Г. Загряжский уездин начальниги, Н.И. Гродеков генерал-губернаторлук кызматты ээлеп турган.

Кыргыздардын сот тутумунун тарыхына кайрылган авторлордун бири Н.И. Гродеков болуп саналат. Автордун эмгегинин I-IX баптарында кыргыздардын уруулук түзүлүшү, үй-бүлөлүк салтка байланышкан укуктар, мураскорлук, мүлктү бөлүштүрүү салттары кеңири сүрөттөлгөн. Ал эми Н.Д. Южаковдун эмгегинде болсо, көчмөндөрдөгү жана отурукташкан калктагы бий жана казы сотторунун аткарып келген функцияларына, 1867-жылдан кийинки алардын ишмердиктерине кеңири токтолуп өткөн. Бийлердин соттук иштерине баа берген автор: “Салттуу бий соту жөнөкөй, формасыз, ачык, адилеттүү, баарына түшүнүктүү, баарына жеткиликтүү болгон. Ошондуктан, кыргыздар аларды ыйык карап сыйлачу” – деп эскерет автор.

1867-1870-жылдары Токмок уездинин начальниги болуп эмгектенген Г.С. Загряжский кыргыздардын үрп-адаты, салттуу сот системасы боюнча кыргыздардын арасында жүрүп көп маалымат алууга жетишкен. Аталган эмгектеринде кыргыздардагы салттуу сот бийлиги, бийлердин ролу, адат укуктары, айып төлөө, кылмыш иштеринин түрлөрү, жаза ж.б. соттук иштерге байланышкан материалдар кызыктуу сүрөттөлөт.

Кыргыздардагы салттуу сот тутуму боюнча даректүү маалыматты Түркстан крайына командировкага келген Давлетиндин эмгегинде сүрөттөлүп кеткен. Фергана, Жети-Суу, Сыр-Дарыя областтарындагы сот тутумунун абалы боюнча маалымат берген автор, Ош уездиндеги кыргыздардын элдик сот иши менен таанышкандыгын билдирип, уездинин аймагындагы кыргыздар мурун бийлер тарабынан соттолуп келишсе, эми өздөрүнө казыларды дайындашып, шарият боюнча сот иштери жүргүзүлүп жаткандыгы күндөлүгүндө көрсөтүлөт.

Кыргыздардын жана казактардын сот бийлиги туурасындагы маселеге кайрылган авторлордун бири А.И. Мякутин болуп саналат. Автордун эмгегинде кыргыздар менен казактардын “буюм укугу” жана “милдеттенме укугуна” байланышкан маселелери чагылдырылган. Эмгекте жалпысынан көчмөндөрдүн турмушу менен тыгыз байланышкан кыштоо, жайлоо, күздөө, чөп чабуу, жер иштетүү боюнча укуктук маселелерге анализ жүргүзөт.

Түркстан крайындагы сот тармагынын реформаланышы, кабыл алынган Жоболордогу сот системасындагы өзгөрүүлөр И.И. Крафтын эмгегинде сүрөттөлөт. Автордун эмгегинен 1867, 1886-жылдары кабыл алынган Жоболордогу айырмачылыктар, жергиликтүү эл үчүн каралган жоопкерчиликтин түрлөрүнүн кеңейиши изилденет. Демек, революцияга чейинки доордо сот системасынын тарыхын изилдешкен Г. Загряжский, Н.И. Гродеков, Н.Д. Южаков, И.И. Крафт ж.б. колониялык доордо Түркстан крайында административдик кызматтарда иштеген орус чиновниктери болушкан. Алар эл арасында жүрүшүп, жергиликтүү элдин салты үрп-адаты менен жакындан тааныш болушуп сот тарыхы боюнча конкреттүү материалдарды топтоого, аларга анализ берүүгө чоң аракет жасашкан. Аталган авторлордун эмгектерин тарыхнаамалык жана булакнаамалык да таризде колдонууга болот деген ойдобуз.

Илимий маселенин советтик тарыхнаамада изилдениши. Советтик тарыхнаамада 60-жылдарга чейин кыргыздардын сот тарыхын изилдөөгө алган эмгектер жокко эсе. Анткени, советтик тарыхнаамаде “эзүүчү таптын өкүлдөрүн тап катары жоюу” деген концепция үстөмдүк кылып, бийлер эзүүчү таптын өкүлү катары эсептелинип, бийлердин ишмердиги менен байланышкан сот тарыхын изилдөө актуалдуулукту жараткан эмес. Бирок, советтик тарыхчылары тарабынан XIX к. Россия империясынын Кыргызстандагы административдик, экономикалык саясаты ж.б. социалдык-экономикалык чөйрөдөгү жүргүзүлгөн реформалар изилдөөгө алынган.

Колониялык бийликтин саясатынын айрым жагдайлары, сот реформасы туурасында Б.Ж. Жамгерчинов, А. Хасанов, С. Ильясов, К. Үсөнбаев, А.А. Сапелкин ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде сот тарыхына байланышкан маселелер учкай гана сүрөттөлүп кеткен. Алсак, XX к. башындагы Кыргызстандын Россия империясынын курамындагы коомдук-экономикалык абалы, кыргыздардын жана көчүп келген чарбалардын дифференциаланыш процесстери К. Үсөнбаевдин, А.А. Сапелкиндин монографиясында изилденген. А.А. Сапелкиндин изилдөөсү кыргыз айылдарындагы коомдук социалдык түзүлүштү, жергиликтүү калк менен көчүп келгендердин ортосундагы карама-каршылыктарды, айыл жергесине берилген ар түрдүү багыттагы кредиттердин экономикага тийгизген таасири туурасындагы маселелерди камтыган.

XX к. 60-жылдарынан тарта советтик тарыхнаамада окумуштуу-юристар тарабынан сот тарыхына арналаган айрым эмгектер жарала баштаган. Алардын катарына К. Нурбековдун, К. Кожоналиевдин эмгектерин атоого болот. Советтик идеологиянын таасири астында окумуштуулары бий сотуна сын көз караш менен карап, аны социалдык стратификациянын эң жогорку баскычында турган бий, бай-манаптардын

өкүлү катары эсептешип, эзүүчү катмардын өкүлү катары баалаган. “Бийлер өз чечимдери менен жогорку катмардын өкүлдөрүнүн саясий жана экономикалык кызыкчылыктарын коргойт, себеби, өздөрү бул катмарга таандык” – деп жазган К. Нурбеков.

1967-жылы юрист-окумуштуу К. Кожоналиевдин эмгеги жарык көрүп, автор К. Нурбеков сыяктуу эле бий сотуна сын көз менен карап, алардын ишмердиктерин сынга алган. Автор, салттуу сот тутумуна карата “калыптанган көз карашты” карманып: “Бийлер соту Кыргызстандын коомдук-саясий, патриархалдык-феодалдык системасына кызмат кылган атайын орган болгон. Ал эми Россияга каратылгандан кийин падышачылыктын, орус буржуазиясынын жана помещиктердин куралы катары кызмат кылган” – деп баалаган.

Демек, 60-80-жылдардын тарыхнаамасында советтик-кыргыз тарыхчылары Б.Ж. Жамгерчинов, А. Хасанов, С. Ильясов, К. Үсөнбаев, А.А. Сапелкин ж.б. изилдөөчүлөр тарабынан XIX к. экинчи жарымы – XX к. башындагы кыргыз элинин коомдук-саясий турмушу, социалдык-экономикалык абалы туурасында ири изилдөөлөр жүргүзүлгөндүгүнө карабастан, сот системасынын тарыхы, тарыхый тариздеги өз алдынча изилдөөгө алынган эмес. 60-80-жылдар аралыгында сот системасынын тарыхы окумуштуу-юристер К. Нурбеков, С. Кожоналиев тарабынан изилденип, адат укугуна негизделген салттуу укук нормалары, жарандык жана кылмыш иштери, жазанын түрлөрү изилденген. Бирок, салттуу кыргыз коомунда сот функциясын аткарып келишкен коомдогу бийлердин ролуна баа берүүдө, авторлор советтик тарыхнаама адат укугуна негизделген салттуу сот тутумун марксисттик-лениндик илимий концепциянын нугунда салттуу сот бийлиги көчмөн феодалдык-патриархалдык коомдо эзүүчү таптарга гана кызмат кылган система катары караган.

Постсоветтик мезгилдин тарыхнаамасы. Эгемендүүлүктүн шарданы менен коммунисттик идеологиянын көрсөтмөлөрүнөн баш тартып, элибиздин өткөн тарыхын объективдүү изилдөөгө кеңири жол ачылды. Постсоветтик доордун тарыхнаамасында XIX к. кыргыз элинин тарыхын изилдөөгө олуттуу салым кошкон окумуштуулардын бири Т. Кененсариев. Автор кандидаттык, докторлук диссертациялык эмгектерин коргоо менен, бир канча көлөмдүү илимий монографияларды жаратты. Окумуштуу Кыргызстандын Россияга каратылышына жаңыча баа берип, экономикалык саясатынын түпкү максаттарын тарыхый фактылар тастыктап, «каратуу» түшүнүгүнүн тарыхый чындыкка жакын экендигин далилдөөгө чон аракет жасап келүүдө.

Кыргызстандын XIX к. экинчи жарымы – XXк. башындагы социалдык-экономикалык, саясий мамилелерине тарыхнаамалык анализ жүргүзүп,

көптөгөн илимий макалаларды, илимий монографиялык эмгектерди жараткан окумуштуулардын катарына Ж. Жакыпбековду [71.95-б., 72.278-б.] кошууга болот. Автор өзүнүн акыркы монографиясында XIX к. тарыхын изилдеген К. Үсөнбаев, Б. Жамгерчинов, В. Плоских, А. Хасанов, С. Ильясов сыяктуу көрүнүктүү советтик окумуштуу-тарыхчылардын эмгектерине терең анализ жүргүзгөн. Кыргызстандын Россияга кошулушу, улуттук-боштондук көтөрүлүштөрдүн сүрөттөлүшү, социалдык-экономикалык мамилелер сыяктуу орчундуу маселелердин советтик доордогу изилденишине анализ жүргүзгөн.

XVIII–XIX к.к. кыргыздардын коомдук-саясий турмушунун тарыхнаамалык маселелери, административдик саясаттын айрым жагдайлары Ж.Б. Алымбаевдин монографиясында жана көптөгөн илимий макалаларында чагылдырылган. Автор революцияга чейинки орус авторлорунун эмгектеринин негизинде Кокон хандыгынын, Россия империясы доорундагы кыргыздардын саясий турмушун иликтеген. Орус тарыхнаамасынын өкүлдөрү болгон аскер адамдары, чыгыш таануучулар, администрация өкүлдөрүнүн эмгектерин жергиликтүү интеллигенция өкүлдөрүнүн эмгектери менен салыштырып, ал эмгектерге тарыхнаамалык анализ жасаган. Жаңы киргизилген башкаруу системасынын оң жана терс жактарына токтолуп, болуштук шайлоолор учурунда «паракорлук», добуштарды сатып алуу көрүнүштөрүн кыргыз коомчулугуна кирген терскери көрүнүштөрдүн бири катары баалайт. Ж.Б. Алымбаевдин “Кокон хандыгы жана Нүзүп миңбашы” аттуу илимий эмгегинде болсо, хандыктын социалдык-экономикалык абалына анализ берүү менен революцияга чейинки доордо жазылган тарыхый булактарга таянуу менен хандыктын сот системасындагы казылардын ишмердигине, алардын жазалоо, соттук иштерди териштирүүдөгү шариятка негизделген укуктарына токтолуп кеткен.

Каралып жаткан мезгилдеги кыргыздардын сот тутумунун тарыхы: адат укугу (обычное право), сот өндүрүшү, адат, шарият укуктары, сот системасына орус бийлигинин тийгизген таасири окумуштуу-тарыхчылар А. Салиев, А. Слесаревдун эмгектеринде изилденсе, окумуштуу-юристар Б.И. Бөрүбашев, Т.И. Ганиева докторлук диссертациясын коргошуп, көлөмдүү эмгек жазышкан. Ошондой эле Кыргыздардын сот тарыхынын укуктук жагдайлары Н.С. Турсунбаева, А.М. Муратова, Н.Д. Эшмуратова сыяктуу жаш окумуштуу-юристар кызыктуу макалаларында чагылдырылган.

Белгилүү окумуштуу Б.И. Бөрүбашевдин эмгегинде кыргыздардын сот системасынын тарыхына автор тарабынан кеңири талдоо жүргүзүлүп, кыргыздардын адат укугу, адат укугундагы бийлердин ролу, сот өндүрүшү, Россия империясынын мезгилиндеги элдик сот системасынын түзүлүшү,

айылдык, болуштук, бийлердин чукул съезди, алардын жарандык жана кылмыш иштери боюнча соттук процесстеринин жүрүшү ж.б. сот системасына байланышкан кеңири маселелерди изилдөөгө алган.

Постсоветтик доордун тарыхнаамасына анализ берип жатып төмөнкүдөй жыйынтыктарга келүүгө болот:

- Постсоветтик доордогу кыргыз тарыхчылары Т. Кененсариев, Ж. Жакыпбеков, Ж. Алымбаев, Д. Сапаралиев, ж.б. тарабынан жалпы эле Түркстан крайындагы падышачылыктын административдик, социалдык-экономикалык саясаты, анын кесепеттери жаңы нукта изилдөөгө чоң аракеттер жасалган. Бирок салттуу сот системасы, элдик сот тарыхы аталган авторлордун изилдөө объектиси катары каралган эмес;

- Ал эми окумуштуу-юристер Б.И. Бөрүбашев, А.Л. Салиев, И. Ганиева, А. Слесарев ж.б. жаш окумуштуулар тарабынан укуктук таризде XIX к. экинчи жарымы – XX к. башындагы сот тарыхы адат, шарият укугуна негизделген салттуу укук нормалары, алардын эволюцияланышы изилденген. Бирок, аталган доордогу сот тарыхынын жаралышы, сот системасындагы бий, казылардын, элдик соттордун ишмердиги тарыхый таризде изилдөөгө алынган эмес.

“Изилдөөнүн булактык базасы, методологиясы жана илимий методдору” деген экинчи бапта илимий эмгекти жазуудагы тарыхый булактар, изилдөөдө колдонулган илимий методдорго анализ жүргүзүлүп, изилдөөнүн объектиси, предмети аныкталат. Илимий эмгекти чагылдырган тарыхый булактар негизинен XIX к. таандык. Аларды төмөнкүдөй 3 чоң топко бөлүп кароого болот: архивдик булактар; колониялык доорго таандык Жоболор, сенатордук ревизиянын жыйынтыктары, отчеттору, мезгилдүү басма сөз беттерине жарыяланган материалдар; бийлердин чукул съезди тарабынан кабыл алынган “Эрежелер” болуп саналат.

Архивдик булактардын ичинен Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинде 2016-жылы Санкт-Петербург шаарынын мамлекеттик архивинен алынып келинген кыргыз элинин XIX к. тарыхын чагылдырган материалдар сакталып турат. Ал материалдардын ичинде фонд-№160, фонд-№1398 аттуу архивдик документтер сакталып, аталган фонддордо бийлерге, казыларга, элдик сотторго байланышкан материалдар жана Жоболор кездешет. Алсак, “О русском и народном судах” аттуу документте Түркстан крайындагы орус бийлигинин соту жана жергиликтүү калк үчүн түзүлгөн “элдик сот” системасына байланышкан материалдар камтылган. Аталган документ көчмөн жана отурукташкан калкта бийлер, казылар сот функциясын аткарып келишкендигин белгилеп, аларга орус бийлиги тарабынан талаптар көрсөтүлгөн. Ошол эле учурда 1886-жылдагы жобонун айрым жетишпеген жактарын белгилеп кеткен.

“Суд биев (выписка из Туркестанского проекта 1881года)” аттуу архивдик документте 1881-жылдагы бий сотунун аткарган функциялары каралып, бий сотуна арналган 39-беренеси көрсөтүлгөн. Бийлердин жарандык жана кылмыш иштери боюнча чечимдери, каралчу талаш маселелердин түрлөрү саналат. Архивдик документтердин арасынан кызыктуу материалдардын бири – бул айылдык соттор боюнча кабыл алынган беренелер. “Временные правила для аульных судей” аттуу Жобо 14 беренеден туруп, анда айылдык соттордун укуктары, алар тарабынан каралчу талаш иштер, арыздар чагылдырылган. Аталган Жобонун 11-беренесинде 9 пункттан турган айылдык соттор тарабынан кабыл алына турган чечимдер каралат.

Ал эми «О деятельности народных судов в Туркестанском крае, численность преступлений среди туземного населения» деген аталыштагы тарыхый булакта Фергана, Жети-Суу областарынын уездериндеги элдик соттордун саны, аттары, сот өндүрүшүнө алынган териштирүү иштери маалымдалат. Алсак, Пишпек уездиндеги бийлердин чукул съездинин 1898-жылдагы жана 1899,1900-жылдардагы каралган даттануу иштери боюнча конкреттүү фактылар келтирилет.

Жыйынтыктап айтканда, архивдик материалдардан элдик сот бийлигинин ишмердиги жана кабыл алган чечимдери, алардын функциялары туурасындагы маалыматтарды алууга болот.

Экинчи топтогу тарыхый булактардын катарына колониялык доордогу сот реформаларын, башкаруу системасын чагылдырган Ф.Гирстин жана К.К.Палендин отчеттору кирет. Алсак, Ф.Гирстин отчету бир канча бөлүмдөргө бөлүнүп, анда Түркстан администрациясынын финансы, айыл башкармалыгы, элдик сот тармактарына анализ жүргүзүлгөн. Түркстан крайындагы орус бийлигинин ишмердигине анализ кылган автордун отчету, ар түрдүү жергиликтүү материалдардын негизинде, ревизия мүчөлөрүнүн жекече талдоосу менен түзүлгөн. Автор өзү белгилегендей, ага атайын бекитилген инструкция боюнча: “талаптарды, даттанууларды жана эл арасында сурамжылоо жүргүзүп, алардын каалоолорун, керектөөлөрүн билүүгө кеңири укук берилген”. Маселен, Ф.Гирстин отчетунда Түркстан аймагын башкаруу боюнча кабыл алынган 1867,1871,1873-жылдагы жоболорго кеңири анализ жасалган. Ал эми К.К.Палендин «Сельское управление» аттуу эмгегинде Пржевальск, Пишпек, Ош уездериндеги болуштуктар жана “кыргыздардын арасындагы шайлоонун жүрүшү” туурасындагы материалдарды кездештирүүгө болот. Андан сырткары экинчи топтогу тарыхый булактардын катарына “Түркстан жыйнагы”, “Туркестанские ведомости” газетасын жарыяланган материалдарды кошууга болот. Белгилүү болгондой “Түркстан жыйнагы” 591 томдон туруп, ал Кыргызстандын гана эмес, жалпы Орто Азия

элдеринин тарыхы, экономикасы, маданияты, өнөр-жай ж.б. тармактары боюнча кеңири маалымат берүүчү уникалдуу тарыхый булак болуп саналат. Түркстан жыйнагында колониялык доордогу администрациялык, экономикалык жана көчүрүп келүү саясатына байланышкан, көптөгөн макалалар, очерктер, тарыхый эмгектер орун алган.

“Түркстан жыйнагынан” элдик соттун ишмердигин чагылдырган, Е. Медведевдин “Народный суд” жана белгисиз авторлор тарабынан жазылган “Еще раз о народном суде в Туркестанском крае”, “Местный народный суд в Туркестане”, А. Зуевдин Киргизский народный суд” ж.б. макалаларды атоого болот. Алсак, Е. Медведев өз макаласында “элдик соттор белгилүү бир жазаны алышпайт, тескерисинче аткарган иши, түзгөн келишими боюнча сыйланууга укуктуу, ошондуктан алардын арасында ээн баштык өкүм сүрөт” – деп жазса, А. Зуев элдик сотторго болгон мамилесин: “элдик сот жапайычылык” доордон калган жаман калдык...” катары баалап, терс мүнөздөмө берген .

Сот тарыхын чагылдырган материалдар учурунда “Туркестанские ведомости” газетасына жарык көрүп турган. Газета бетин жарыяланган кызыктуу материалдардын катарына С. Абдул-Гаффаровдун Кокон хандыгынын тарыхына байланышкан мазмундуу макаласын атоого болот. Макалада, автор хандыктагы сот иштерине токтолуп казылар туурасында кызыктуу маалыматтарды калтырган. Мындан сырткары “Туркестанские ведомости” газетасынын беттерине Н.Г. Маллицкий, Г.С. Загряжский, И. Андреев, Алибайдин ж.б. кызыктуу макалаларын кошууга болот.

Үчүнчү топтогу тарыхый булактардын катарына жергиликтүү соттордун чукул съезди тарабынан иштелип чыккан “Эрежени” кошууга болот. Бийлердин чукул съезддери кандайдыр бир деңгээлде мыйзам чыгаруучу органга айланган, себеби эрежелерди түзүүдө падышачылыктын мыйзамдары менен бирге салттуу укуктун мыйзамдарын айкалыштырып жаңы укуктук-ченемдерди жаратуу аракети көрүлгөн. Бийлердин съезддеринде кылмыш иштерин кароодон мурун, кылмыш иштерин чечүү үчүн жалпы эрежелерди талкуулап, кабыл алышкан. Бул эрежелер, жаңы түзүлгөн бийлер институтунун бардык инстанциялары үчүн бирдиктүү мыйзамдар болгон. Бийлердин чукул съезди жылына бир ирет чогулуп, бир жумадан бир нече айга чейин өз иштерин жүргүзүшкөн. Кыргызстандын аймагындагы 1869-жылы Суусамыр жана Соң-Көлдөгү бийлердин чукул съездинде, 1907-жылы Аулиеата уездинде, 1907-1908-жылдары Пржевальск уездинде, 1893-жыл Биркулак көпүрөсүндөгү Токмок уездинде эрежелер кабыл алынган. Бирок алардын ичинен Токмоктогу кабыл алынган Эреже гана жарыяланган.

Изилдөөнүн объектиси катары кыргыз элинин сот тутумунун тарыхы каралат. Илимий эмгекте кыргыздардын Россия империясына каратылганга чейинки адат укугуна негизделген салттуу сот тутумунун тарыхын, Россия империясына каратылгандан кийинки сот тутумунун өзгөрүшү изилдөөгө алынат. Илимий изилдөөнүн объектиси катары сот тутумунун тарыхы каралып, салттуу кыргыз коомунда өкүм сүрүп келген бий жана казылардын ишмердиктерин чагылдырууга аракет жасалат.

Илимий изилдөөнүн предмети катары – салттуу сот бийлиги, анын реформаланышы изилденет. Изилдөөнүн негизги предметтери катары – бул колониялык доордо кабыл алынган Жоболор, андагы элдик сот тутумунун жаралышы, элдик соттордун укуктары, функциялары, кылмыш жана жазанын белгиленген түрлөрү, аны колдонуунун шарттары ж.б. изилдөөнүн предметтери катары каралат.

Илимий изилдөө иши жалпы жана дисциплиналар аралык методдорго таянуу менен жүргүзүлдү. Илимий эмгекти жазууда тарых илиминде белгилүү болгон тарыхый-салыштармуулук, тарыхый-генетикалык, хронологиялык, сын-пикир ж.б. методдор колдонулду.

Алсак, 1867, 1886-жылдардагы Жоболорду колдонууда тарыхый-салыштырмалуулук методду колдонуу аркылуу салттуу сот тарыхынын реформаланышына карата анализ жасоого мүмкүндүк берди. Анткени 1886-жылдагы Жободо элдик соттордун укуктары, функциялары өзгөрүүгө учурап, акырындап салттуу сот системасын жоюуга карата жасаган аракеттер башталган.

Тарыхый-генетикалык методду колдонуу аркылуу 1867-1917-жылдар аралыгында кабыл алынган Жоболордун генетикалык жактан бири-бири менен тыгыз байланышта экендигин, түпкү максаттары, багыттары бир экендигин тактоого болот. Илимий изилдөөдөгү колдонулган ыкмалардын бири бул – хронологиялык ыкма болуп саналат. Аталган ыкманы колдонуу аркылуу илимий иштин изилденүү деңгээлине анализ берүүдө ар бир окуяны, ар бир автордун эмгегинин жаралышына мезгилдин саясий конъюнктурасынын тийгизген таасирин тактоого болот. Ал эми тарыхый булактарга сереп салууда сын-пикир ыкмасы да колдонулду. Анткени, илимий тема боюнча жарыяланган жана жарыяланбаган (архивдик) булактар пайдаланылгандыктан ар бир булактагы келтирилген фактылардын аныктыгын, тактыгын, чындык экендигин тактоо маанилүү көрүнүш болуп саналат.

“Кыргыздардын салттуу сот түзүлүшү жана сот иштеринин тарыхынан” аттуу илимий эмгектин III бапында салттуу кыргыз коомундагы бий, казы соттору, салттуу сот процессинин жүрүшү, кылмыш жана жазалоо тартиби изилденет. Салттуу кыргыз коомунда алгачкы мезгилде административтик жана сот функциясын аткарып келишкен “бий”

терминин орто, жаңы доорлордогу тарыхый булактарда сүрөттөлүшү, анын этимологиясына кеңири анализ жүргүзүлөт. XVIII к. экинчи жарымынан – XIX к. биринчи чейрегине чейинки тарыхый булактары кыргыздар башкаруучуларын “бий” деп атап келишкендиги белгиленет. Бий – эл ишенимине ээ болуп, уруунун, уруктун башында туруп, административтик, саясий, чарбалык жана сот функциясын аткарышкан, ар бир уруунун, уруктун өзүнүн бийи болуп, ар кандай ички жана тышкы маселелерди бийлер аркылуу чечип келишкендиги белгиленет.

Бийлер, казылар тарабынан салттуу адат укугуна жана шарияттын нормаларына таянуу менен жарандык жана кылмыш иштерин кароо тартиби калыптанган. Жоопкердин макулдугу менен соттуу тандоо доогердин укугу болгон. Эгерде жоопкердин макулдугу болобогон учурда, башка бийге кайрылууга укуктуу болушкан. Бий тарабынан сот иштерин териштирүү жоопкер, доогер, күбөлөр чогулган учурда гана башталган. Сот баштааларда бий, таасирлүү адамдар ардактуу жерден орун алашып, алардын бет алдында доогер, жоопкер, алар менен катар күбөлөр орун алышкан. Тартип боюнча алгачкы сөз доогерге, анын күбөгө берилип, андан соң жоопкер – күнөөлүү адамга, анын күбөсүнө сөз берилген. Бий биринин артынан экинчисине сөз берип, аларды толук уккан.

Кыргыздардын салттуу коомунда бийлер ар бир уруктун, уруунун, айылдын (бир айыл бир канча уруулук бирикмеден турушкан) кылмыш, жарандык жана башка талаш маселелерди карашкан. Айылдык бий кыргыздардын салттуу укуктук нормаларын жакшы билген, кадырлуу адамдардан болуп алар, жекече жэ болбосо башка адамдардын катышы менен кылмыш, жарандык иштерди карашкан. Кылмыш иштердин тобуна: жалаа жабуу, мушташ, кемсинтүү, мал урдоо, денесине жаракат келтирүү ж.б. кирип, аталган иштер бийлер тарабынан териштирилген. Бирок айылдык бийлердин негизги милдеттери тарапташтарды жазалоо эмес, аларды жараштыруу болгон.

Сот иштери адатка негизделип бийлер тарабынан жүргүзүлүп келсе, шариятка таянуу менен сот иштерин отурукташкан калк арасында казылар тарабынан аткарылып келген. Отурукташкан калк арасында казылар сот функциясын гана аткарып келбестен, ислам дининин өкүлдөрү катары да эсептелишкен. Тарыхый булактар тастыктап тургандай, казы болуу үчүн ислам динин туткан, жаман иштерге аралашпаган, эркин, ден-соолугу чың, бойго жеткен жергиликтүү адам казы боло алган. Казы шарияттын ченемдерин жакшы өздөштүргөн, сыноодон өткөн адам хан, бектер тарабынан дайындалып, кызматтан алынышкан. Сот иштерин жүргүзүүдө казылардын конкреттүү бөлүнгөн аймактары болгон эмес. Казыга ишеним арткан ар бир доогер өзү каалаган казыга кайрылууга укуктуу болгон. Кокон хандыгында

сот иштерин жүргүзүшкөн казы сотунун соттук түзүлүшү бир канча тепкичтерден турган. Алсак, А. Хорошхиндин билдирүүсүнө таянсак, казылардын үч түрү болгон: *казы-калян* – жогорку сот, *казы-раис* – динди коргогон сот, *казы-аскер* – *аскер* соту. Бардык казылар жана муфтийлер казы-калянга баш ийишкен. Казы-калян да башка соттор сыяктуу эле бек тарабынан дайындалган.

Тарыхый булактар тастыктап тургандай, көчмөн калктарда соттук функцияны бийлер, отурукташкан калктарда казылар аткарып келишкендиги белгиленет. Адат жана шарияттын ченемдерине таянган бийлер жана казылар эки тараптын ортосундагы талаш маселелерди чечип, тийиштүү жыйынтыктарды чечип келгендиги белгилүү. Сот иштери салттуу ченемге ылайык ачык, оозеки формада өткөн. Ошол эле учурда бийдин кабыл алган чечимдери оозеки түрдө болуп анын аткарылышы милдеттүү болуп саналган. Ачык жүргүзүлгөн сот ишине даттануучу, анын жакын туугандары, уруунун өкүлдөрү катыша алышкан, кээ бир учурларда гана соттошкондордун өтүнүчү менен күбөлөрсүз өткөн. Доочунун жана жоопкердин каалоосу менен соттук ишти тескөөдө бир же андан да көп бийлер катыша алышкан. Сот ишинин ар бир катышуучусунун укуктук даражасы болгон.

Кылмыштар түрү боюнча оор жана өтө оор эмес кылмыштар болуп бөлүнгөн. Кадыр-барктуу адамдарга доо келтирүү, уруу ичиндеги кылмыш, үй-бүлө башчысына каршы кылмыш, бир нече жолу кайталанган кылмыш, курал колдонуу менен жасалган кылмыш, барымта, адам өлтүрүү ж.б оор кылмыштарын катарына кирген. Өтө оор эмес кылмыштардын катарына букараларга кадырлуу адам тарабынан жасалган кылмыш жана үй-бүлө мүчөсүнө каршы үй-бүлө башчысы тарабынан жасалган кылмыш жана башкалар кирген. Оор жана жеңил кылмыштар жарандык жана кылмыш иштер болуп бөлүнгөн эмес. Кыргыздардын коомдук-саясий турмушунда бий башкаруучу социалдык катмар катары орто кылымдардан баштап кызмат адамы катары жашап, бара-бара ар бир уруунун, уруктун өз алдынча бийи түзүлүп, алар саясий, социалдык-экономикалык маселелерди чечип турган.

- XIX к. 40-жылдарынан тарта кыргыз коомунун социалдык турмушундагы жүргөн өзгөрүүлөрдүн натыйжасында манаптар социалдык катмар катары калыптанып, алар административтик функцияны, бийлер сот функциясын аткарыша баштаган.

- Отурукташкан калк арасындагы казы сотунун жаралышы ислам динин кабыл алуу менен тыгыз байланыштуу көрүнүш. Ал эми Кокон хандыгынын мезгилинде Фергана өрөөнүндөгү көчмөн, отурукташкан калктарда казы, бий соту өкүм сүрүп турган.

- Салттуу кыргыз коомунда жазалоо, жоопко тартуу элдик тажрыйбадан улам топтолгон “айыпка жыгуу”, “уят кылуу”, “ант берүү”, “убада берүү”, “мазактоо” ж.б. ушул сыяктуу улуу нуска элдик баалуулуктар ар кандай соттук чечимдерден да жогору турган.

“Колониялык мезгилдеги сот системасындагы реформалар” аттуу IV бапта Кыргызстандын Россияга каратылышынан кийин жаңы административтик башкаруу системасынын киргизилиши, элдик сот тутумунун реформалоо процессинин жүргүзүлүшү изилденет. 1865, 1867-жылдары Түркстанды башкаруу боюнча Жоболордун кабыл алынышы менен административтик башкаруу ситемасы калыптана баштаган.

Россия империясы тарабынан кабыл алынган жаңы административдик башкаруу системасына ылайык генерал-губернаторлук областтарга, уезддерге жана жергиликтүү башкаруу органдарына (болуштукка, айылдыкка) бөлүнгөн. Бардык административдик кызматтарга (жергиликтүүлөрдөн башка) аскердик жана жарандык чиновниктер дайындалып мындай система “аскердик-элдик” башкаруу деп атала баштаган.

1867-жылкы Жободо “соттун түзүлүшү” деген бөлүгүндө сот түзүлүшүнүн жаңы нормалары, принциптери каралып, сот бийлиги административдик башкаруудан бөлүнүп, сот түзүлүшүн реформалоонун жаңы этабы башталган. 1867-жылдагы Жобого ылайык казы соту жана бий соту калтырылып, “элдик сот” деп атала баштаган. Сот реформасынын башаталышы менен Жети-Суу жана Фергана областарынын аймагында соттук үч инстанция: аскердик сот, империянын мыйзамдарына таянган жалпы сот жана элдик сот тузулгон. Реформанын максаттарынын бири жергиликтүү элдин салттуу өкүлдөрү болушкан манап бийлердин бийлигин алсыратуу, “бөлүп жарып башкаруу” принцибине таянуу менен ири уруулук түзүлүштү жоюу болгон.

Жободо көрсөтүлгөндөй, бардык жарандык жана кылмыш иштерин кароо жеке сот тарабынан каралган. Башка оор кылмыш иштерин эки тараптын макулдугу же болбосо соттордун съездине кайрылууга, кылмышкер тандаган өкүл аркылуу кароо укуктары каралган. 1867-жылдагы сот реформасынын жетишкен жактарынын бири бул элдик сотторго карата киргизилген шайлоо тартиби болгон. Жобонун 182, 183-беренелеринде белгилегендей, кылмыш жана жарандык иштерди кароо үчүн ар бир болуштукта төрттөн сегизге чейин бий шайланган. Жободо белгиленгендей бийлер 3 жылга шайланган. Бийлерди тандоого өзгөчө көңүл бурулуп, бий болууга 25 жаштан жогору курактагы эл арасында ишенимге, урмат-сыйга ээ, соттолбогон адам укуктуу болгон. Шайланган бий уезддик начальник тарабынан бекитилип, колодон жасалган белги “мөөр” алышкан.

Ал эми 1886-жылдагы кабыл алынган Жобого ылайык элдик сот түзүлүшүнө бир катар өзгөрүүлөр киргизилген. Жободо каралгандай, элдик сот, болуштук съезде болуштук башкаруучу менен кошо 3 жылдык мөөнөткө шайланган. 1886-жылкы Жободо каралгандай элдик сот тутуму: жеке соттон (айылдык сот); болуштук съездердин сотунан; соттордун чукул съездеринен туруп калган.

Айылдык соттордун функцияларын кыргыздардын салттуу укуктарын жакшы билген – аксакалдар аткарышкан. Бирок, айылдык соттор арыздарды, талаш иштерди адаттын негизинде чечишкен, бирок жазалоо иштерин колониялык бийлик тарабынан кабыл алынган ченемдер боюнча жүргүзүшкөн. Алсак, айылдык бийлер жазанын төмөнкү түрлөрүн гана колдонууга укуктуу болушкан: “Сөгүш берүү, эскертүү, 30 рублдан ашпаган штраф салуу же болбосо 7 күнгө чейин камоо. Жогорудагы жазалардын башка түрлөрүн колдонууга укуктуу болгон эмес.

Бийлердин болуштук съезди. Элдик сот системасындагы экинчи инстанция – бул бийлердин болуштук съезди болгон. Болуштуктагы бийлердин санын шайлоо алдында аскер-губернатору тарабынан болуштуктагы айылдардын жалпы санына жараша чечилген.

Соттордун чукул съезди. Элдик сот системасынын тутумундагы соттордун эң жогорку инстанциясы соттордун чукул съезди болгон. 1886-жылдагы Жободо көрсөтүлгөндөй соттордун чукул съезди ар кайсыл уездердеги жана болуштуктардагы сот иштерин кароо үчүн губернатор тарабынан дайындалган.

Колониялык бийлик бир катар Жоболорду кабыл алуу менен сот өндүрүшүн “орусташтырууга” аракетин жасай баштаган. Маселен, 1865-жылы кабыл алынган Жобонун 36-беренесиндеги элдик соттордун кароосунан “адам өлтүрүү, тоноо, уурдап качуу, барымтага алуу, каракчылык, зордуктоо кылмыштарын” кароо укуктарына тыюу салуудан да көрүүгө болот. Андан аркы сот өндүрүшүндөгү “орусташтыруу” тенденциясынын күчөшүн, кийинки элдик соттордун съездинде ар кандай чечимдерди кабыл алууда орус бийлигинин өкүлүнүн катышы милдеттүү боло баштаган. 1886-жылкы Жобонун кабыл алынышы менен колониялык бийликтин сот системасына карата өзүнүн саясатын бекемдей баштаган. Аталган Жобо туруктуу бекилип 1867-жылкы Жобого салыштырмалуу жогорудагы бир топ бир катар өзгөрүүлөр киргизилген.

Жыйынтыктап айтканда, Россия империясы Түркстан крайына өзүнүн административдик бийлигин орноткондон тарта эле көчмөндөрдөгү сот системасын орус мыйзамдарына жакындатуу, укуктук ченемдерди “орусташтыруу” көп жылдык тарыхы бар кыргыздардын, казактардын адаттагы укугун жоюу саясатын жүргүзүп келгендигин көрүүгө болот.

Саясий кырдаалга жараша көчмөндөрдөгү сот бийлигине өзгөртүү боюнча комиссиялар, ревизиялар түзүлүп, элдик соттордун функциясын жергиликтүү сотторго бириктирүү планы көрүлө баштаган. Бирок, XX к. башындагы дүйнөлүк саясий кырдаалга байланыштуу, империялык бийликтин максаттары орундалган эмес.

ЖЫЙЫНТЫК

– Маселенин изилденүү деңгээли көрсөткөндөй революцияга чейинки, советтик, постсоветтик доордогу изилдөөлөрдө кыргыздардын салттуу сот тутумунун тарыхын жалпылап изилдөөгө алган эмгектердин саны чектелүү экендигин белгилейбиз. Өзгөчө революцияга чейинки тарыхнаамадагы көчмөндөрдүн сот тутумуна арналган эмгектердин көпчүлүгү казактардын сот системасынын тарыхына арналып жазылган;

– Кыргызстандын Россия империясына каратылганга чейинки салттуу сот тутумунун башында турган бий соту уруулук принципте түзүлгөндүгүнө карабастан иш жүзүндө элдик сотко айланып, калыс иш жүргүзүп келишкен институт катары өз миссиясын толук аткарышкан;

– Колониялык бийлик адатка, шариятка негизделген бий, казы сотторун орус мыйзамдары менен алмаштырууну, бириктирүүнү максат кылгандыгына карабастан элдин салттуу сот тутумуна болгон ишеними өзгөрүлбөгөн;

– Колониялык бийлик тарабынан элдик сотторго карата шайлоо нормасынын киргизилиши, шайлоонун жүрүшүндө орус бийлик өкүлдөрү тарабынан жаралган “коррупциялык” элементтердин пайда болушу элдик сот системасын өзгөрткөнү менен негизги салттуу өзөгүн сактап калды; жок

– Көчмөн турмушту аркалап келишкен кыргыздардын коомдук-саясий, социалдык-экономикалык жашоосунда көп жылдык тажрыйбанын негизинде тийиштүү укук тартиби жаралып, жүрүш-туруш эрежелери, тартип бузуу, кылмыш, жаза ж.б. түшүнүктөрдү жөнгө сала турган салттуу укугу калыптанган. Салттуу укук нормаларын көзөмөлдөп, сот жараянын жүргүзүп тийиштүү чара колдонуп, чечим чыгаруу укугу кыргыз элинин төбөлдөрүнүн бири – бийлерге жүктөлгөн. XVIII – XIX к.к. кыргыз коомунун социалдык катмарынын жогорку даражасында турган бийлер административдик, чарбалык милдеттеринен сот функциясын аткарууга өтө баштаган. Уруунун, айылдын бийлери кылмыш, жарандык иштерди териштирип бий деген салттуу элдик наамды сактап, ар бир ишти калыс, адилет карап чечим чыгарууну көздөшкөн.

– Адат укугуна негизделген көчмөн кыргыздардын бий институту патриархалдык коомдогу уруулук, үй-бүлөлүк, айыл аралык, адептик, калыстык, нормаларды көзөмөлдөө, териштирүү, чечим кабыл алуу органы катары калыптанып, эл арасында кадыр-баркка ээ болуп, салттуу укук нормаларын өнүктүрүп келишкен;

– Ал эми салттуу кыргыз коомундагы адат нормалары менен катар эле Фергана өрөөнүндө жашаган кыргыздарда (коңшу элдердин таасири менен) шариятка негизделген укук нормалары өкүм сүрүп, сот функциясын казылар аткарып келишкен. Бирок Фергана өрөөнүндө ислам дининин таасири күчтүү болгондугуна карабастан, өзгөчө тоолуу аймактарда казы соту менен катар эле бий соту өз функциясын аткарып турган. Ошол эле учурда кылмышты аныктоо, жаза колдонуу ыкмалары, таасирлери өз ара айкалышып кеткендиги байкалат;

– XIX к. аягы – XX к. башында Кыргызстандын Россия империясына каратылышы менен катар эле кыргыздардын коомдук-саясий, социалдык-экономикалык турмушунда ири өзгөрүүлөргө учурай баштаган. Колониялык бийликтин Түркстанга жасаган саясатынын түпкү максаты болгон аймакты империянын бир бөлүгүнө бириктирүү саясатын ишке ашыруу үчүн жаңы административтик башкаруу системасын киргизилип, «жергиликтүү элдик башкаруу», «элдик сот» , «элдик шайлоо» түшүнүктөрү киргизилген;

– Кыргыздардын адат укугу боюнча сот процесси жарандык жана кылмыш иштери болуп бөлүнгөн эмес. Көчмөн турмушта жашаган кыргыздардын күнүмдүк турмушунда жарандык жана кылмыш иштеринин арасында так чек болбогондугун байкоого болот. Кыргыздардын адат укугунда жазалоонун негизги максаты моралдык зыян келтирүүгө компенсация, материалдык жактан келтирилген зыяндын ордун толтуруу, андан кийин жаза берүү болуп саналган. Адат укугу боюнча сот процесси биринчи кезекте жабырлануучуга зыяндын ордун толтуруп берүү, андан кийин күнөөлүүгө жаза берүүгө багытталган;

– Россия империясынын саясаты кыргыздардын салттуу адат укуктарынын чектөө менен алардын унификациялап, практика жүзүндө адат нормаларын падышачылыктын кызыкчылыктарына кызмат кылууга багыттала баштаган;

– Түркстан генерал-губернаторлугунун түзүлүшү менен басып алынган аймактарда аскердик-саясий бекем көзөмөл орноп, жаңы администрациялык башкаруу системасында аскердик, жарандык, соттук бийлик бир кызмат адамынын колуна топтолгон. Албетте колониялык бийлик алгачкы мезгилде (1865-1867-жылдары) бийлерди шайлоодон баш тартышып, колониялык бийлик өкүлдөрү тарабынан дайындоо принцибин тандашкан. Бирок, жергиликтүү элдин салты, диний өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен «кийлигишпөө» принциптерин карманып бийлерди шайлоо нормасы киргизилген. Түркстанды башкаруу боюнча кабыл алынган бардык Жоболордо шайлоо принциптери, нормалары иштелип чыгып, аны ишке ашыруу элге берилгендигине карабастан, шайлоонун жүрүшүн иш жүзүндө жергиликтүү колониялык администрациянын көзөмөлүндө кала берген;

– Колониялык бийлик кыргыздарды Түркстандагы башка көчмөн калктар сыяктуу эле орустардын сот өндүрүшүнө баш ийдирүү пландарын түзгөн. Бирок империянын жогорку бийлик инстанциялары жана Түркстандагы орус администрациясы «орусташтыруу» багытын өтө этияттык, көчмөндөрдүн орус сотуна кайрылуусун өз ыктыярдуулугу аркылуу жүрүшүн көздөшкөн. Ошондуктан, «жергиликтүү элдик» сот менен орус соту параллелдүү иштеп турган шартта кыргыздардын орус сотуна кайрылуу учурлары сейрек болгон;

– «Элдик сот» системасына шайлоо башатын киргизүү менен, падышалык администрация бир жагынан, жергиликтүү уруу башчыларынын калк арасында таасирин төмөндөтүүгө аракеттенген. Башка жагынан караганда, шайлоо башатын киргизүү менен колониялык бийлик ири уруулук топторду бөлүп жарууну көздөшүп, жаңы айыл-кыштактарды жана болуштуктарды уюштурууга аракеттенишкен. Жаңы болуштуктарды уюштуруу, сот бийлигин түзүү колониялык бийлик үчүн саясий, экономикалык мааниси бар чоң иш-чаралардын бири болгон;

– Каралып жаткан доордо элдик сот бийлигинин тарыхында салттуу адат укугунун ченемдерин сактап калуу аракети менен катар коомдук-саясий өзгөрүүлөрдүн, өзгөчө ислам дининин таасири астында шарият ченемдеринин адатка карата болгон таасири күчөсө, элдик сот өкүлдөрү шайлоо процессинин кесепетинен улам жергиликтүү уруу башчыларынын таасири астында калуу шарты жаралган;

– Жалпысынан Түркстан крайындагы адат укугундагы жүргөн өзгөрүүлөр укуктук талааны кыскартуу, көчмөндөрдөгү салттуу укукту унификациялоо, падышачылыктын кызыкчылыгына карата өзгөртүү максатын көздөгөн;

– Кыргыздардагы бий институту патриархалдык-феодалдык коомдогу саясий түзүлүштү “бөлүп жарып башкаруу” принцибинин натыйжасында жаралган. Бий институтун жаралышы кыргыз коомундагы уруу башчыларынын (ак сөөк катмарлардын) ортосунда административдик жана сот бийлигин ажыратуудан улам жаралаган. Элдик сотторду шайлоо принциби, айрым кемчиликтерге карабастан практика жүзүндө өзүн актады деп айтууга болот;

– Элдик сот системасын, сот өндүрүшүн Россия империясынын жалпы мыйзамдарына шайкеш келтирүү, элдик сотторду кызматтан четтетүү, алардын укуктарын чектөө максатында, колониялык бийлик тарабынан көптөгөн иш-аракеттер көрүлгөндүгүнө карабастан объективтүү шарттардан улам, Кыргызстандын аймагында бийлер соту 1920-жылы расмий түрдө тыюу салынган. Бирок ага карабай, айрым аймактарда бийлер соту 30-жылдарга чейин уланып келген.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

– Эгемендүү Кыргыз Республикасында сот бийлигин реформалоо маселеси актуалдуу бойдон калууда. Кыргыздардын салттуу коомунда жаралып, өнүгүп келген адат укугуна негизделген бийлердин сот процессинин жүрүшү, кылмыш иштерин териштирүү жана жаза колдонууда, чечим кабыл алууда калыс, бейтараптуу, акыйкат болушкандыгын эске алуу менен бүгүнкү соттор иш жүзүндө өткөн тарыхтын сабактарынан өрнөк алуусу керек;

– Бийлердин чукул чакырылган съезди кабыл алынган Эреженин айрым нормаларын жарандык процесстик кодексте, кылмыш-жаза кодекстерин иштеп чыгууда колдонуу сунушталат;

– Элибиздин өткөн тарыхынандагы салттуу сот системасындагы бийлерди тандоо, шайлоо кандай кылдаттык, калыстык мүнөздө жүрсө, азыркы сотторду тандоодо өткөн тажрыйбаны практикада колдонуу зарыл;

– Бийлер жана казылар тарабынан салттуу адат укугунда колдонулуп келген – “уяткаруу”, “намысына келтирүү” сыяктуу тарбиялык-укуктук нормаларды иш жүзүндө колдонуу сунушталат.

Диссертациянын негизги жоболору төмөнкү басылмаларда чагылган:

1. **Токтакун к. Г.** Адат укугуна негизделген кыргыздардын сот өндүрүшү (XIX к. экинчи жарымы – XX к. башы) [Текст] / Токтакун к. Г. //-Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. – Ош, 2017.-№3.-190-193-б.

2. **Токтакун к. Г.** Россия Империясынын тушундагы кыргыздардын сот системасынын ишмердүүлүгү [Текст] / Токтакун к. Г. //-Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. – Ош, 2017.-№3.-193-196-б.

3. **Токтакун к. Г.** Россия Империясынын Кыргызстандагы жаңы башкаруу саясаты: сот системасындагы реформалар [Текст] / Токтакун к. Г. //-Известия вузов Кыргызстана. – Бишкек, 2017. - №8. -109-111-б.

4. **Токтакун к. Г.** Кыргыздардын сот адилеттигин жүргүзүүдө жазалоо чаралары (1855-1917ж.ж.) [Текст] / Токтакун к. Г. //-Известия вузов Кыргызстана. –Бишкек, 2017. -№12. -164-165-б.

5. **Токтакун к. Г.** Бийлер туурасындагы маалыматтар революцияга чейинки доордогу тарыхый булактарда [Текст] / Токтакун к. Г. //-Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – Бишкек, 2017. -№10. -146-149-б.

6. **Токтакун к. Г.** Кыргыз Республикасынын сот бийлигинин тарыхы [Текст] / Токтакун к. Г. //-Н.Исанов атындагы Кыргыз Мамлекеттик курулуш,транспорт жана архитектура университетинин жарчысы. – Бишкек, 2017. -№3. -95-98-б.

7. **Токтакун к. Г.** XIX к. экинчи жарымы - XX к. башындагы кыргыздардын коомдук турмушунда манаптардын ролу [Текст] / Токтакун к. Г. //- Н.Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин жарчысы. – Бишкек, 2017. -№3. -98-102-б.

8. **Токтакун к. Г.** Колониялык доордогу Кыргызстандын сот бийлигинин калыптанышы (1855-1917ж.ж.) [Текст] / Токтакун к. Г. //-Н.Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин жарчысы. – Бишкек, 2017 -№4. -124-128-б.

9. **Токтакун к. Г.** Россия Империясынын курамындагы кыргыздардын башкаруу системасы [Текст] / Токтакун к. Г. //-Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. – Ош, 2018. -№1. -196-199-б.

10. **Токтакун к. Г.** Түркстан крайындагы сот бийлигинин функциялары [Текст] / Токтакун к. Г. //-Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – Бишкек, 2018. -№1. -143-146-б.

11. **Токтакун к. Г.** Кыргыздардын сот системасынын укуктук өзгөчөлүктөрү (XIX к. экинчи жарымы - XX к. башы) [Текст] / Токтакун к. Г. //-Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жарчысы. – Бишкек, 2018. -№3. -125-128-б.

12. **Токтакун к. Г.** Традиционный суд биев и судопроизводства кыргызов [Текст] / Токтакун к. Г. //-Актуальные проблемы социально-гуманитарного и научно-технического знания. – Курск, 2019. -№3. С.22-25

13. **Токтакун к. Г.** Казы соту [Текст] / Токтакун к. Г. //-Известия вузов Кыргызстана. – Бишкек, 2019. -№8. -75-78-б.

14. **Токтакун к. Г.** Судостройство: суд биев у кыргызов (конец XIX-начало XXвв.) [Текст] / Токтакун к. Г. //-Актуальные вопросы образования и науки. – Архангельск, 2019. -№2. С.103-108

15. **Toktakun kyzy G.** Features of the judicial system of the kyrgyz in the colonial period (second half of the 19th century - beginning of the 20th century) [Текст] / Toktakun kyzy G. //- Евразийское Научное Объединение. – Москва, 2021. -№2. С. 367-370

16. **Токтакун к. Г.** Политика российской империи в отношении народной судебной системы [Текст] / Токтакун к. Г. //-Евразийское Научное Объединение. – Москва, 2021. -№3. С. 501-504

17. **Токтакун к. Г.** Особенности судопроизводства в Кыргызстане в период нахождения в Российской империи (вторая половина XIX – начало XX в.) [Текст] / Токтакун к. Г. //-ОБЩЕСТВО: философия, история, культура. – Краснодар, 2021. -№5. С. 121-125

18. **Токтакун к. Г.** Реформы в народной судебной системе [Текст] / Токтакун к. Г. //- Международный журнал экспериментального образования. – Москва, 2021. -№3. С. 18-22

Токтакун кызы Гүлнуранын “Кыргыздардагы сот системасынын тарыхы (XIXк. экинчи жарымы – XXк. башы)” деген темадагы 07.00.02 - Ата мекен тарыхы боюнча тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изилденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: бий, казы, сот, элдик сот, айылдык сот, бийлердин чукул съезди, Эреже, кылмыш, адат, шарият, Жобо.

Изилдөөнүн максаты. Кыргыз элинин сот системасынын тарыхын изилдөө.

Изилдөөнүн объектиси. Кыргыз элинин салттуу сот системасы. XIX к. экинчи жарымы – XX к. башы.

Изилдөөнүн предмети. Салттуу сот бийлиги, өзгөчөлүгү жана колониялык бийлик тарабынан реформаланышы.

Изилдөөнүн методологиялык негизин илимий объективдүүлүк, тарыхый, социалдык принциптер түздү. Өзгөчө-орус саякатчыларынын, чыгыш таануучулардын эмгектерине талдоо жүргүзүүдө социалдык маселелерге көңүл бурулду. Илимий изилдөөнүн объектисине жараша тарыхый-салыштырмалуулук, тарыхый-генетикалык, хронологиялык, проблемалык-хронологиялык методдор колдонулду.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы .

- Постсоветтик доордогу Кыргызстандын тарыхнаамасында алгачкылардан болуп кыргыздардын салттуу сот тутумунун тарыхына анализ берүү аракети көрүлдү;

- Адат, шариятка негизделген бий, казы сотторунун соттук өндүрүшүн изилдөөгө басым жасалды;

- Сот тарыхына байланышкан буга чейинки илимий айлампага кире элек архивдик булактар илимий айлампага киргизилди;

- Адатка негизделген бий сотунун соттук өндүрүшкө байланышкан кылмыш, жаза иштеринин айрымдары тастыкталды.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий-теориялык жана практикалык мааниси. Диссертациянын материалдарында камтылган илимий жоболор, көз караштар жана илимий изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргызстандын жана коңшулаш элдердин тарыхын окутууда колдонулушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Токтакун кызы Гулнура “История судебной системы кыргызов (вторая половина XIX – начало XX в.в.)” на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – Отечественная история

Ключевые слова: бий, казы, суд, народный суд, айильный суд, чрезвычайный съезд биев, эреже, преступление, адат, шариат, Положение

Целью диссертационной работы является исследование истории судебной системы кыргызского народа дореволюционного времени;

Объектом исследования является исследование истории судебной системы кыргызского народа.

Предмет исследования. Традиционная судебная система кыргызского народа второй половины XIX в. - начала XX века.

Методологическую основу исследования составили принципы исторической объективности, историзма, научности, развития. В соответствии с объектом данной диссертационной работы были использованы такие методы, как сравнительно-исторический, историко-генетический, хронологический, проблемно-хронологический.

Научная новизна исследования:

- В историографии Кыргызстана постсоветского времени впервые была предпринята попытка объективного анализа традиционной судебной системы кыргызов;

- При анализе деятельности судов биев и казиев, основанных на адате и шариате, особое внимание было уделено их судопроизводству;

- В работе использованы архивные материалы, касающиеся истории судебной системы кыргызов дореволюционного периода, до сего времени не введенные в научный оборот.

- Выявлены некоторые противоправные деяния судов биев в судебных процессах, основанных на обычном праве.

Научно-теоретическое и практическое значение исследования. Научные положения, материалы и выводы диссертации могут быть использованы в преподавании истории Кыргызстана и сопредельных народов, а также в последующих научных исследованиях, посвященных истории судебной системы исследуемого в данной работе периода.

RESUME

the dissertation of Toktakun kzy Gulnura "History of the Kyrgyz judicial system (second half of the 19th - early 20th centuries)" for the degree of candidate of historical sciences in specialty 07.00.02 - National history.

Key words: biy, kazy, court, people's court, ayil court, extraordinary congress of biys, erezhe, crime, adat, sharia, regulation

The aim of the dissertation is to study the history of the judicial system of the Kyrgyz people in pre-revolutionary times;

The object of the research is to study the history of the judicial system of the Kyrgyz people;

Subject of study. The traditional judicial system of the Kyrgyz people in the second half of the 19th century. - the beginning of the XX century.

The methodological basis of the research was formed by the principles of historical objectivity, historicism, scientific character, development. In accordance with the object of this dissertation work, methods such as comparative-historical, historical-genetic, chronological, problem-chronological were used.

The scientific novelty of the research:

- In the historiography of post-Soviet Kyrgyzstan, for the first time, an attempt was made to objectively analyze the traditional judicial system of the Kyrgyz;

- Investigated with an emphasis the court proceedings of the courts of biys, kazy based on customs and Sharia;

- New archival materials related to the history of the Kyrgyz judicial system in the pre-revolutionary period have been introduced into scientific circulation.

- Certain unlawful acts of the courts of biys have been confirmed in court proceedings based on custom.

The scientific, theoretical and practical value of the research. The scientific provisions, materials and conclusions of the dissertation can be used in teaching the history of Kyrgyzstan and neighboring peoples, as well as in subsequent scientific research devoted to the history of the judicial system of the period studied in this work.

Форматы 60×84/16. Офсет кагазы
Көлөмү 1,5 п.л., Нускасы 50 экз.

ЖИ «Сарыбаев Т.Т.»
Бишкек ш., Раззаков к., 49
Тел.: +996 708 058 368